

On the Question of the Meaning of “Space Law”

Igor Andrushko

Ph.D., Lawyer (Kyiv, Ukraine)
E-mail: advokatandrushko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7695-499X>

The article analyzes the application of the concept of “space law” at the level of national and international law and its connection with the notions of “international space law”, “national space law” and “international private space law.” The peculiarities of the application of the concept of “space law” in the national legislation, including Ukraine, are revealed, the scope of legal relations that are covered and the level of integration with the concepts applied at the level of international law.

Keywords: space law, space legislation, space activities, use of outer space.

До питання про зміст поняття «космічне право»

Андрушко, Ігор Петрович

Кандидат юридичних наук, адвокат (Київ, Україна)

У статті проаналізовано застосування на рівні національного та міжнародного права поняття «космічне право» та його пов'язаність із поняттями «міжнародне космічне право», «національне космічне право» та «міжнародне приватне космічне право». Розкрито особливості застосування поняття «космічне право» в національному законодавстві, в т.ч. України, обсяг правовідносин, які ним охоплюються та рівень інтегрованості з поняттями, що застосовуються на рівні міжнародного права.

Ключові слова: космічне право, космічне законодавство, космічна діяльність, використання космічного простору.

Received: February 3, 2018; accepted: February 27, 2018

Advanced Space Law, Volume 1, 2018: 5-13.
<https://doi.org/10.29202/asl/2018/1/1>

Постановка проблеми

У юридичній літературі паралельно з термінами «міжнародне космічне право», «національне космічне право» та іноді «міжнародне приватне космічне право» вживається термін «космічне право». Цікавим постає питання співвідношення цих термінів; а щоб розібратися в ньому, необхідно дослідити й проаналізувати обсяг, метод і джерела регулювання кожного з них. Перш за все ми маємо визначитися із змістом таких понять як «діяльність із дослідження і використання космічного простору», «космічна діяльність», «національна космічна діяльність», «космічна діяльність міжнародної організації» тощо, які визначають коло суспільних відносин, що підпадають під дію того чи іншого права.

Окремі теоретичні аспекти формування космічного права розглядалися у наукових працях О.В. Беглого, Е.Г. Василевської, В.С. Верещетина, В.С. Вещунова, О.С. Пірадова, О.В. Яковенка та Ю.С. Шемшученка.

Метою статті є аналіз теоретичних закономірностей формування і розвитку сучасного космічного права, виявлення змісту його базових понять і співвідношення між ними.

Виклад основного матеріалу

Щодо визначення терміну «космічна діяльність», то в «Словнику міжнародного космічного права» подано таке його тлумачення, а саме, — «діяльність із дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла» [Словарь, 1992]. Проте існує й інша точка зору, відповідно до якої термін «космічна діяльність» передбачає дослідження космічного простору і небесних тіл і їх використання в **практичних цілях**, здійснювані за допомогою космічної техніки [Международное, 1999: 7]. Отже, можна зробити висновок, що це два тотожні поняття, тобто, коли ми застосовуємо термін «космічна діяльність», то маємо на увазі діяльність із дослідження і використання космічного простору, правове регулювання якої підпадає під дію норм «Договору про принципи діяльності держава із дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла» (далі — Договір з космосу) [Космічне право України, 1999]. Дія цього договору поширюється на всю діяльність, яка провадиться з метою дослідження та використання космічного простору, в тому числі і на діяльність, яка провадиться в межах конкретної держави, оскільки **кінцевим результатом** такої діяльності буде діяльність, що матиме міжнародний характер і підпадатиме під дію норм міжнародного космічного права. Проте обмеження космічної діяльності лише практичними рамками ми вважаємо недоречним.

На нашу думку, «діяльність із дослідження і використання космічного простору» є більш загальним і всеохоплюючим поняттям, паралельно з яким, як синонім до нього, вживається термін «космічна діяльність», що із стилістичної точки зору є більш прийнятним для застосування. Однак слід зазначити, що офіційного (договірного) визначення терміну «космічна діяльність» немає [Словарь, 1992: 99]. Дещо некоректним постає вислів, поданий у «Словнику» далі, при визначенні цього терміну, а саме: «Космічну діяльність необхідно відрізнити від діяльності, пов'язаної із дослідженням і використанням космічного простору, оскільки друга за сферою поширення є значно ширшою і не завжди регламентується міжнародним правом, залишаючись значною мірою у сфері дії національного законодавства і міжнародного приватного права» [Словарь, 1992: 99]. Незрозуміло, чому спочатку космічна діяльність прирівнюється до діяльності із дослі-

дження та використання космічного простору, а нижче зазначається, що її необхідно відізнати від діяльності, пов'язаної із дослідженням та використанням космічного простору. На нашу думку, обидва ці поняття є синонімічними і тому, наприклад, застосовуючи термін «національна космічна діяльність», ми маємо на увазі національну діяльність із дослідження та використання космічного простору.

Однак ми підтримуємо думку про те, що діяльність із дослідження та використання космічного простору регулюється як публічним міжнародним правом, до складу якого разом з іншими галузями права входить міжнародне космічне право, так і національним космічним правом. Питання виділення поряд з міжнародним правом і національним законодавством міжнародного приватного права, на нашу думку, є спірним, оскільки на сьогодні немає загальноприйнятої позиції щодо нього.

Інші терміни («національна космічна діяльність», «космічна діяльність неурядових юридичних осіб» тощо) є видовими поняттями і визначають певний вид, напрямок космічної діяльності.

Так, національне космічне право¹ — сукупність національних законів й інших нормативних актів, що регулюють відносини між суб'єктами національного права, які виникають у зв'язку із дослідженням та використанням космічного простору [Словарь, 1992: 112-114].

Національне космічне право є галуззю національного права конкретної держави. Об'єктом його регулювання є національна космічна діяльність, тобто відносини, що виникають між її суб'єктами з приводу здійснення такої діяльності. Відносини, які охоплює поняття «національна космічна діяльність», визначаються конкретно законодавством певної держави. Так, наприклад, відповідно до ст. 1 Закону України «Про космічну діяльність», до неї відносяться наукові космічні дослідження, створення та застосування космічної техніки, використання космічного простору [Закон, 1997]. Визначення кола суб'єктів космічної діяльності теж здійснюється відповідно до національного права. Згідно із статтею закону, згаданого вище, суб'єктами космічної діяльності в Україні та під юрисдикцією України поза її межами є підприємства, установи та організації, в тому числі міжнародні та іноземні, які здійснюють космічну діяльність. Натомість, Законом Російської Федерації передбачено, що під космічною діяльністю розуміється будь-яка діяльність, пов'язана з безпосереднім проведенням робіт із дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла; космічна діяльність містить у собі створення (в тому числі розробку, виготовлення і випробування), використання (експлуатацію) космічної техніки, космічних матеріалів і космічних технологій і надання інших, пов'язаних із космічною діяльністю, послуг, а також міжнародне співробітництво Російської Федерації у сфері дослідження і використання космічного простору (ст. 2). Суб'єктами космічної діяльності в Російській Федерації є організації і громадяни Російської Федерації, іноземні організації і громадяни під юрисдикцією Російської Федерації (ст. 9 та інші). Отже, можна зробити висновок, що визначення змісту терміну «національна космічна діяльність» у законодавстві різних держав не повністю співпадають і залежать, по-перше, від особливостей правової системи конкретної держави та, по-друге, від волі самої держави.

¹ Іноді в юридичній літературі вживається термін «національне космічне законодавство». Ми не маємо на меті проводити аналіз співвідношення даних термінів і будемо застосовувати їх як тотожні.

Джерелами національного космічного права конкретної держави є законодавчі акти, судові прецеденти тощо, які створюються суверенним одностороннім волевиявленням лише цієї держави і нею ж можуть бути скасовані (законотворчою, судовою владою тощо). Враховуючи особливості правової системи, до джерел права певної держави, можуть бути віднесені міжнародні договори та угоди, які є основним джерелом міжнародного права, в тому числі і міжнародного космічного права. Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [Конституція України, 2016].

Національне космічне право характеризується також існуванням ієрархії відносин між суб'єктами космічної діяльності, зокрема між юридичними та фізичними особами та органами держави, які наділені владними функціями. Космічне право конкретної держави стоїть над суб'єктами, які здійснюють космічну діяльність на її території або під її юрисдикцією, оскільки сама держава визначає правила поведіння при здійсненні такої діяльності, які часом не збігаються з інтересами її суб'єктів. Саме при здійсненні національної космічної діяльності можливим є вибір її суб'єктами більш прийнятних для себе «правил гри». Із розвитком процесів комерціалізації і підвищення ролі національного регулювання в космічній діяльності це матиме свій вплив на процес законотворення — створення сприятливих умов для залучення суб'єктів космічної діяльності, внаслідок надання своєї території для її здійснення.

На протигагу морському і повітряному праву правове регулювання в космічній сфері почалося не з прийняття державами національних правових актів, а з розробки норм міжнародно-правового характеру, а це в свою чергу наклало певний відбиток на національні закони з космосу [Международное, 1999: 13-14]. Можна виділити декілька факторів, за допомогою яких правове регулювання космічної діяльності йшло шляхом розробки норм міжнародно-правового характеру: по-перше, найбільш вагомим із них є специфіка космічної діяльності, що виявляється в особливостях території, на якій вона здійснюється, а саме, в космічному просторі, діяльність в якому завжди торкається інтересів кількох (в певних випадках майже всіх) держав; по-друге, первинними та довгий час єдиними суб'єктами космічної діяльності були держави, а не приватні суб'єкти.

На даний час обсяг національного регулювання в цій сфері поступається міжнародно-правовому, проте існує тенденція щодо подальшого розвитку національного космічного законодавства. У деяких державах, зокрема в США, Російській Федерації, Україні, Великобританії та ін., вже прийняті спеціальні національні закони та інші акти з питань космічної діяльності або відбулося поширення вже існуючого законодавства на цю сферу діяльності, або його відповідне доповнення.

Наступним терміном, який ми маємо дослідити, є «міжнародне космічне право». Міжнародне космічне право — це сукупність спеціальних норм сучасного загального міжнародного права, що регулює відносини держав між собою, з міжнародними міжурядовими організаціями, взаємовідносини таких організацій у зв'язку із здійсненнями всіма ними космічної діяльності, та встановлює міжнародно-правовий режим такої діяльності в межах космічного простору, Місяця та інших небесних тіл [Международное, 1999: 7].

Оскільки міжнародне космічне право є галуззю міжнародного публічного права, йому властиві всі його особливості та специфічні риси. Головною відмінною рисою міжнародного права від національного права конкретної держави є особливий предмет

правового регулювання. Міжнародне право регулює суспільні відносини, що виходять за межі як внутрішньої компетенції, так і територіальних меж держав. При цьому предметом міжнародно-правового регулювання є відносини між суб'єктами міжнародного права. Міжнародне право (як особлива система права) не входить у жодну національну правову систему і не містить норм внутрішньодержавного права. До того ж, міжнародне право впливає на формування і зміну внутрішньодержавних правових норм, зобов'язуючи держави приводити своє національне законодавство у відповідність з міжнародними договорами, учасниками яких вони є. Більш того, для деяких держав норми міжнародного права можуть бути нормами прямої дії у внутрішньодержавному праві. У науці міжнародного права прийнято виділяти також інші відмінні риси, а саме: особливі суб'єкти та об'єкти міжнародного права, особливий порядок нормотворення та примусу до дотримання норм міжнародного права, особливі джерела міжнародного права [Международное, 1998: 9-11].

Норми міжнародного космічного права регулює не лише діяльність у самому космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, а й діяльність на Землі та у її повітряному просторі, яка пов'язана із дослідженням і використанням космосу. Коли мова йде про застосування цих норм на території суверенної держави, виникають питання про взаємодію міжнародного і національного права, про юридичну чинність міжнародних норм в межах національного законодавства.

Хоч норми національного права здебільшого призначені для дії в межах держави й у територіальному змісті не поширюються на космічний простір як такий, однак сфера їх дії поширюється на космонавтів і космічні об'єкти, що знаходяться в космічному просторі. Іншими словами, спостерігається взаємне проникнення міжнародного космічного права і внутрішньодержавного права в просторі, які є сферами їх відповідного регулювання. Але, слід зазначити, що це не стихійний, а свідомий процес, викликаний складністю взаємозв'язків національної і міжнародної космічної діяльності.

Міжнародне космічне право пов'язане з національним космічним законодавством конкретної держави, зокрема з такими його інститутами, які, по-перше, виходячи з того, що міжнародне космічне право є галуззю міжнародного права, регулюють питання державного суверенітету; по-друге, регулюють питання, пов'язані із здійсненням космічної діяльності, а саме: правове положення космодромів, космічних кораблів та їх екіпажів, космічне страхування, охорона інтелектуальної власності, правове положення неурядових юридичних осіб тощо. Міжнародним космічним правом у ряді випадків прямо передбачено дію норм національного права в космічному просторі. Відповідно до норм національного права здійснюється юрисдикція і контроль над космічним об'єктом і «над будь-яким екіпажем цього об'єкта» під час їх перебування в космічному просторі, включаючи небесні тіла. Право власності на космічні об'єкти і їхні складові частини, що знаходяться в космічному просторі, також може регулюватися національним правом.

Аналізуючи термін «міжнародне приватне космічне право», перш за все необхідно витлумачити зміст поняття «міжнародне приватне право». Існує кілька підходів до визначення поняття і природи міжнародного приватного права. Серед основних можна виділити такі:

1. Міжнародне приватне право відноситься до міжнародного права в широкому значенні [Фельдман, 1979];
2. Міжнародне приватне право входить у систему внутрішнього права держави [Богуславский, 1989: 27];

3. Міжнародне приватне право — це «полісистемний комплекс», що частково відноситься до міжнародного (публічного) права і частково — до внутрішньодержавного права [Мюллерсон, 1982: 18].

Однак, докладно проаналізувавши ці точки зору, можна зробити висновок, що міжнародне приватне право, безперечно, пов'язане як з міжнародним (публічним) правом, так і з приватним правом, що в свою чергу є частиною національного права держави. Незважаючи на тісний зв'язок із міжнародним (публічним) правом, міжнародне приватне право входить у систему внутрішнього (національного) права держави — це чітко визначається предметом правового регулювання (приватноправовими відносинами). Воно регулює відносини між такими суб'єктами (фізичними і юридичними особами), що знаходяться під верховенством держави, тобто під дією її внутрішнього права. Механізм міжнародно-правового регулювання не пристосований до регулювання відносин між фізичними й юридичними особами. У системі внутрішнього права міжнародне приватне право не є частиною цивільного права (сімейного, трудового), воно займає самостійне місце в цій системі і є самостійною галуззю зі своїми специфічними предметом та методом регулювання. Усупереч назві, міжнародне приватне право має національно-правову природу. На відміну від міжнародного (публічного) права, єдиного для всіх держав, міжнародне приватне право існує в рамках внутрішнього (національного) права кожної конкретної держави. Виходячи з викладеного вище, можна визначити міжнародне приватне право як систему колізійних (внутрішніх і договірних) та уніфікованих матеріальних приватноправових норм держави, що регулюють приватноправові відносини, ускладнені іноземним елементом [Международное, 2000: 37-38].

Повертаючись до аналізу терміну «міжнародне приватне космічне право», слід додати, що воно є складовою міжнародного приватного права, частина норм якого регулює відносини, пов'язані із здійсненням космічної діяльності. Міжнародне приватне космічне право не є новою галуззю права, а, як уже зазначалося, сукупністю колізійних (внутрішніх і договірних) та уніфікованих матеріальних приватноправових норм держави, що регулюють приватноправові відносини, ускладнені іноземним елементом, з приводу здійснення ними космічної діяльності. Таке визначення є суто умовним, оскільки визначає певне коло відносин, а саме космічну діяльність, регулювання якої підпадає під дію норм міжнародного приватного права. Якщо такі відносини виникають у зв'язку із здійсненням космічної діяльності, то умовно їх можна віднести до сфери, що регулюється міжнародним приватним космічним правом. У наш час ступінь цієї умовності дуже велика, тому що й досі не існує ні загальноприйнятого визначення космічної діяльності, ні достатнього масиву національного законодавства, прийнятого автономно чи в силу міжнародних договорів про уніфікацію, специфічного саме для цивільно-правових космічних відносин [Новое, 1990: 5].

Поява міжнародного приватного космічного права була наслідком змін, які відбулися в космічній діяльності, у зв'язку з процесами комерціалізації та відповідного підвищення ролі національно-правового регулювання. Зростання процесів комерціалізації космічної діяльності вимагало вирішення питань, пов'язаних із космічним страхуванням, інтелектуальною власністю тощо. Невдовзі потребуватиме правового регулювання питання щодо трудових відносин та відповідальності за шкоду, заподіяну космонавтам під час виробничої діяльності в космосі, можливо, й питання сімейного права.

Необхідно також зазначити, що задовго до появи міжнародного приватного космічного права міжнародним космічним правом були створенні передумови для виникнення

приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом. Так, наприклад, ст. VIII Договору з космосу передбачено, що «право власності на космічні об'єкти, запущені в космічний простір, включаючи об'єкти, доставлені або споруджені на небесному тілі, і на їх складові частини залишаються непорушними під час їх знаходження в космічному просторі чи на небесному тілі, або після повернення на Землю».

В останні роки відбувається значне зростання кількості спеціальних норм національного законодавства й уніфікованих норм міжнародних договорів, що відносяться до приватноправових відносин з «іноземним елементом», що в майбутньому призведе до появи міжнародного приватного космічного права, яке стане в один ряд поряд із міжнародним приватним морським правом, міжнародним приватним повітряним правом тощо. Так, Міжнародним інститутом уніфікації приватного права (International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT)) розробляється Проект конвенції про міжнародні інтереси в мобільному обладнанні і попередній проект протоколу до неї з питань, що стосуються космічного майна².

Проаналізувавши матеріал, викладений вище, можна твердити, що «космічне право» як своєрідне поєднання національного космічного права, міжнародного космічного права і міжнародного приватного космічного права є не тільки окремою, але й комплексною галуззю. Відомо, що найважливішим критерієм утворення галузі (у тому числі й комплексної) є єдність визначеного кола суспільних відносин. Збірне ж поняття «космічне право» не відповідає цьому критерію, тому що передбачає не лише однорідне, а три різних кола космічних суспільних відносин, які пов'язує у єдине ціле їх космічний елемент. Однак, на нашу думку, їх спільність цим і закінчується, а розходження є дуже істотними. Вони перш за все проявляються у відмінностях між національним та міжнародним правом та особливим положенням міжнародного приватного права, оскільки три кола космічних суспільних відносин є відповідними частинами національного, міжнародного та міжнародного приватного права. Так, перша група космічних відносин охоплює відносини національного характеру, що стосуються внутрішньої компетенції кожної конкретної держави та здійснюються в межах її території або під її юрисдикцією, на які поширюється її державний суверенітет і де є неможливим несанкціоноване втручання будь-якої іншої держави. Отже, правове регулювання даної групи космічних відносин визначається самою державою, її законодавчими органами та лише нею може бути зміненим чи скасованим. Друга група космічних відносин охоплює відносини між державами, тобто між носіями суверенітету, а також між державами і їх об'єднаннями (міжнародними організаціями), і між самими об'єднаннями держав. Ця група міжнародних космічних відносин носить суто публічно-правовий характер. Методом регулювання таких космічних відносин є координація інтересів різних держав на основі принципу сполучення їх прав. Третя ж група космічних відносин охоплює приватноправові відносини між фізичними і юридичними особами різних держав та входить в систему національного права конкретної держави.

У науці розглянуті вище три галузі, які включено в загальне поняття «космічне право», не можуть поєднуватися (за винятком окремих суміжних чи змішаних інститутів), а в нормативному плані взагалі існують окремо (у міжнародних договорах чи внутрішньому законодавстві). Однак визначитись з умовами розгляду цих трьох галузей у навчальних, педагогічних цілях і відповідно в програмах і підручниках просто неможливо та недоцільно, оскільки лише міжнародне космічне право є досить розвинутою галуззю права, яку можна використовувати із такою метою.

² <https://www.unidroit.org/>

Навряд чи можна погодитися з висловленнями деяких науковців про необхідність виходити з «єдності космічного права» чи про можливість створення «інтегрованої системи космічного права», що включає як міжнародно-правові, так і національно-правові норми. Більш коректним видається твердження, що термін космічне право «є суто функціональним, що використовується для опису суми всіх правових норм, незалежно від їхнього джерела, які застосовуються щодо діяльності, пов'язаної з космосом» [Новое, 1990: 7]. У цьому контексті можна говорити про «космічне право» в широкому змісті слова, що охоплює як міжнародно-правове, так і національно-правове регулювання. До того ж, ми не повинні забувати про те, що в реальній дійсності відповідні норми цього штучно сконструйованого «космічного права» в широкому змісті слова знаходяться або в актах національного законодавства, або в міжнародних договорах і звичаях, і не створюють органічну єдність, єдину сукупність норм.

Висновки

1. Космічна діяльність регулюється як міжнародним космічним правом, так і національним космічним правом, включаючи міжнародне приватне космічне право.

2. Ступінь впливу тієї чи іншої системи правових норм на цю діяльність залежить від місця, характеру і часу її здійснення. Міжнародно-правова сторона космічної діяльності регламентована більш детально порівняно з національною, тим більше порівняно з приватноправовою, ускладненою «іноземним елементом». Норми міжнародного космічного права визначають рамки дії національної юрисдикції в космосі і лише намічають шляхи запобігання колізій національної юрисдикції.

3. Подальше розширення й ускладнення комерційної космічної діяльності потребуватиме більш розвинутого механізму правового регулювання як у межах конкретної держави, так і в межах світового співтовариства.

4. Дві самостійні системи права (міжнародну і національну) можна погодити, скоординувати, привести у відповідність, але інтегрувати в єдину систему не можна.

Література

- Богуславский, М. М. *Международное частное право*. Москва, 1989.
- Закон України «Про космічну діяльність». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1, 1997. ст. 2
- Конституція України*. Редакція від 30.09.2016. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
- Космічне право України: Збірник нормативно-правових актів та міжнародних документів*. Вид. 2-ге, перероб. та доповн. Відп. ред. О.О. Негода та Ю.С. Шемшученко. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999. С. 109-115.
- Международное космическое право: Учебник*. Отв. ред. Г.П. Жуков, Ю.М. Колосов. Москва: Международные отношения, 1999.
- Международное публичное право: Учебник*. Под ред. К.А. Бекашева. Москва: Проспект, 1998.
- Международное частное право. Учебник*. Под ред. Г.Д. Дмитриевой. Москва: Проспект, 2000.
- Мюллерсон, Р. А. О соотношении международного публичного, международного частного и национального права. *Советское государство и право*. 2, 1982.

- Новое в космическом праве (на пути к международному частному космическому праву)*. Отв. ред. В.С. Верещетин. Москва: ИГПАН, 1990.
- Словарь международного космического права*. Отв. ред. В.С. Верещетин. Москва: Международные отношения, 1992.
- Фельдман, Д. И. О системе международного права. *Советский ежегодник международного права, 1977*. Москва, 1979. С. 91-114.

References

- Bohuslavskiy, M. M. *Mezhdunarodnoe chastnoe pravo*. Moskva, 1989.
- Zakon Ukrainy «Pro kosmichnu diialnist». *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 1, 1997. st. 2
- Konstytutsiia Ukrainy*. Redaktsiia vid 30.09.2016. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
- Kosmichne pravo Ukrainy: Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv ta mizhnarodnykh dokumentiv*. Vyd. 2-he, pererob. ta dopovn. Vidp. red. O.O. Nehoda ta Yu.S. Shemshuchenko. Kyiv: Vydavnychi Dim "In Yure", 1999. — S. 109-115.
- Mezhdunarodnoe kosmycheskoe pravo: Uchebnyk*. Отв. ред. Н.П. Zhukov, Yu.M. Kolosov. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1999.
- Mezhdunarodnoe publychnoe pravo: Uchebnyk*. Pod red. K.A. Bekiasheva. Moskva: Prospekt, 1998.
- Mezhdunarodnoe chastnoe pravo. Uchebnyk*. Pod red. H.D. Dmytryevoi. Moskva: Prospekt, 2000.
- Miullerson, R. A. О соотношении международного публичного, международного частного и национального права. *Sovetskoe gosudarstvo y pravo*. 2, 1982.
- Novoe v kosmycheskom prave (na puty k mezhdunarodnomu chastnomu kosmycheskomu pravu)*. Отв. ред. V.S. Vereshchetyn. Moskva: YHPAN, 1990.
- Slovar mezhdunarodnoho kosmycheskoho prava*. Отв. ред. V.S. Vereshchetyn. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1992.
- Feldman, D. Y. О системе международного права. *Sovetskiy ezhegodnyk mezhdunarodnoho prava, 1977*. Moskva, 1979. S. 91-114.